

१९९७ चा 'महाराष्ट्र
फाउण्डेशन गौरव
पुरस्कार' स्वीकारताना
केलेले भाषण
वसंत पळशीकर

.....

अमेरिका-कॅनडा या देशांमध्ये
स्थायिक झालेल्या महाराष्ट्रीय
मंडळींनी 'महाराष्ट्र फाउण्डेशन' या
नावाची संस्था स्थापन करून मराठी
भाषा व समाज यांच्याविषयीच्या
अगत्यापोटी व कर्तव्यभावनेने
येथील विविध समाजोपयोगी
उपक्रमांना आर्थिक साहाय्य
देण्याबरोबरच वैचारिक व ललित
वाङ्मय आणि समाजकार्य या
क्षेत्रांत लक्षणीय कामगिरी करणाऱ्या

व्यक्ती, उपक्रम व संस्था यांना पुरस्कार देण्याची योजना
कार्यान्वित केली. मराठी माणसांच्या अपेक्षेच्या नि
अनुभवाच्या तुलनेत पुरस्कारांच्या रकमा घसघशीत
असल्याने आणि पुरस्कार प्रदान करण्याचा कार्यक्रम
सोहळ्याच्या स्वरूपात प्रभावीरीत्या आयोजित केल्यामुळे
पहिल्या वर्षापासूनच या पुरस्कारांना समाजमान्यता व
प्रतिष्ठा लाभली. पुरस्कारांसाठी व्यक्ती, उपक्रम व संस्था
यांची निवड महाराष्ट्रात राहणाऱ्या व्यक्तींची एक समिती
प्रथमतः करते व त्यांच्या निर्णयाचा सामान्यपणे
अमेरिकेतील समिती मान राखते. या दोन्ही समित्यांवर
काम करणाऱ्या मंडळींनी पुरस्कारांसाठी बऱ्यापैकी

चोखंदळपणे व्यक्ती, उपक्रम व संस्था यांची निवड केलेली आहे. हेदेखील या पुरस्कारांना प्रतिष्ठा व महत्त्व प्राप्त होण्याचे एक महत्वाचे कारण आहे.

गेली चाळीसहून अधिक वर्षे माझा अल्पस्वल्प कुवतीनुसार वेगवेगळ्या विषयांवर मी वैचारिक लेखन केले आहे. आयुष्यभराच्या वैचारिक लेखनासाठी दिल्या जाणाऱ्या पुरस्कारासाठी निवड करण्याइतका माझ्या (त्यावेळपावेतोच्या) लेखनाचा तोलमोल आहे, ह्या येथील व अमेरिकेतील समित्यांनी केलेल्या निवाड्याचा मनःपूर्वक आदर करण्याच्या भावनेपोटी मी या पुरस्काराचा नम्रतापूर्वक पण काहीशा संमिश्र भावनेने स्वीकार करीत आहे. हा पुरस्कार देण्यामागे असलेल्या सद्भावनांची कदर करण्याची भावना मनात सर्वाधिक आहे.

मी आजवर वैचारिक स्वरूपाचे जे लेखन केले त्याच्या व माझ्या स्वतःच्या व्यक्ती म्हणून असलेल्या मर्यादांचे मला भान आहे. योगायोगाने, याच वर्षी 'अक्षर' या प्रतिष्ठित दिवाळी वार्षिकाच्या संपादकांनी माझ्या मर्यादा व अकर्तृत्व यांच्यावर बोट ठेवून माझ्या हातून घडलेल्या त्यांच्या अपेक्षाभंगाविषयी आत्मीयतेने खंत व्यक्त केली आहे. 'अक्षर'च्या संपादकांच्या या निवाड्याचीही मी कदर करतो आणि त्याचाही स्वीकार करतो. वैचारिक लेखनासाठी पुरस्कार तोही एवढा नामवंत व घसघशीत रकमेचा मिळाला, हा माझा खरोखर अधिकार आहे का, हा प्रश्न इतर कोणाला सोडा, मला

स्वतःलाच पडला आहे.

जे काही लेखन मी आजवर केले ते आवडीने केले. ते करीत असताना त्यात गढून गेलो आणि लेखनाद्वारे मनःचक्षुंसमोर असलेल्या वाचकांशी संवाद करीत राहिलो. एकाच वेळी, तो आत्मसंवादही होता आणि इतरांशीही संवाद होता. पण मी सिद्धहस्त लेखक नाही. माझे मराठी 'मराठी वळणा'चे नाही अशी तक्रार अशोक शहाणेंसारखे जिवलग मित्र करीत आले आहेत. माझे लेखन बोजड, कंटाळवाणे होण्याइतके दीर्घ असते अशी प्रेमळ तक्रारही अगदी जवळची मंडळी करीत आली आहेत. विद्वत्तेची जी कोटी प्रा. मे. पुं. रेगे यांची आहे, ज्या दर्जाची अँकेडेमिक स्कॉलरशिप प्रा. य. दि. फडके यांची आहे, ती विद्वत्तेची कोटी वा स्कॉलरशिप माझ्या ठायी नाही. वैचारिक निबंधलेखनाचे इंग्रजी-मराठी जे काही आदर्श नमुने समोर आहेत त्यांच्याशी मनात तुलना होते तेव्हा आपण किती कमी पडतो याचे तीव्र भान होत राहते. या व इतर अनेक कमतरता असूनही मी लिहावे यासाठी मित्रांचे मला आमंत्रण येत राहावे, माझ्या हातून जे लिहून होते त्याचे त्यांनी व अपरिचित वाचकांनी कौतुक करावे याचे मला सदैव कोडे पडत आले आहे.

कोणताच विषय वर्ज्य न मानता, पद्धतशीर अभ्यासाची चौकट घालून न घेता मी वाचत राहिलो; वेगवेगळ्या क्षेत्रांत व प्रदेशांत प्रत्यक्ष समाजकार्याशी जोडलेला राहून लोकांच्या मनोधारणांचे व बदलत्या परिस्थितीचे जवळून निरीक्षण करीत आलो. मात्र कोणत्याही वादप्रणालीच्या (आयडियॉलॉजी) चौकटीत मी स्वतःला बंदिस्त करू शकलो नाही. लेखनाचे काम माझ्यासाठी नेहमीच कष्टाचे पण तेवढेच आनंददायीही राहिले. मनाच्या गाभ्याशी असलेले विचार भरून एक कागदी नाव तयार करून ती पाण्याच्या प्रवाहावर सोडून द्यावी; आपणाला बहुधा अपरिचित असणाऱ्या व राहणाऱ्या थोड्या वा जास्त संख्येच्या वाचकांपर्यंत ती पोचेल व काही संवाद प्रस्थापित करील या वृत्तीने मी लिहीत आलो. 'प्रादेशिक नियोजन', 'अस्पृश्यतेचे उच्चाटन' अशा प्रसंगविशेषामुळे लिहिलेल्या चारदोन पुस्तिकांचा अपवाद वगळता, माझे सर्व लेखन प्रासंगिक व स्फुट स्वरूपाचे राहिले आहे. तात्पर्य, मला दिल्या गेलेल्या पुरस्कारावर माझा वास्तविक अधिकार पोचतो का, हा प्रश्न यामुळेही मला पडलेला राहिल.

माझ्या लेखनात काही मौलिक अंश आढळत असेलच तर त्याचे श्रेय खरे तर ज्या व्यक्तींनी, अनुभवांनी व विचारवंतांनी मला घडविले त्यांचे आहे. महात्मा गांधी, साने गुरुजी व आचार्य विनोबा भावे यांच्या जीवनाचा व विचारांचा प्रभाव बालपणीच माझ्यावर पडला. साने गुरुजींच्या वाङ्मयावर माझा मनःपिंड पोसला गेला, हे माझे मोठे भाग्य. त्याचे श्रेय माझ्या वडिलांना जाते. बुद्धीची देणगी, विविध विषयांमध्ये रुची व रसिक वृत्ती असूनही पुरुषसत्ताक कुटुंबव्यवस्थेतील गृहिणी म्हणून जे काही सोसावे व स्वीकारावे लागते ते सर्व सोसत, स्वीकारत राहूनही आईने मन मोठे व विशाल करून, निर्मळ अंतःकरणाने सर्वाविषयी सदैव गुणग्राहकता प्रकट केली, आल्या-गेल्यांना प्रेम दिले, त्यांची सेवा केली. भावनांच्या, मूल्यसंस्कारांच्या खोलवर रुजणाऱ्या श्रद्धांच्या स्वरूपात तिनेच मला घडविले. हे ऋण सर्वाधिक आहे.

गांधींचे व्यक्तित्व व जीवनकार्य यांनी माझे आदर्श व ध्येये ठरली, माझ्या विचारांना वळण मिळाले, निष्ठा पक्क्या झाल्या. महाविद्यालयीन शिक्षण मध्येच सोडून दिल्यानंतरचे माझे जगणे या संस्कारांमधूनच त्या त्या वेळी निश्चित झाले. भारत हा खेड्यांचा देश आहे आणि म्हणून भारताचा अभ्युदय हा खेड्यांच्या पुनरुत्थानाशी अभिन्नपणे जोडलेला आहे, असे माझ्या मनात ठसले, याचे श्रेय गांधी-विनोबा यांना आहे. वैचारिकदृष्ट्या गांधी व विनोबा यांच्यापासून मला सर्वाधिक पोषण

व मार्गदर्शन लाभत आले असले तरी मी 'गांधीवादी' नाही.

महाविद्यालयाची कास सोडल्यावर अनेक वर्षे मी भारताच्या विभिन्न भागांमध्ये, लोकांमध्ये व व्यक्तींसोबत फुटकळ कामे करीत भटकत व शिकत राहिलो. ज्या व्यक्तींकडून मी नकळत बरेच काही शिकलो त्यांच्यात यदुनाथ थत्ते, बाबा आमटे, अच्युतराव व रावसाहेब पटवर्धन, अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे व विठ्ठलराव पटवर्धन यांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावयास हवा. भारतातल्या खेड्यातील लोकांसोबतच्या वास्तव्यात लोकांकडून मी पुष्कळ काही शिकलो. विशेषतः ओरिसा राज्यातील कोरापुट जिल्ह्यातल्या आदिवासींमध्ये घालविलेल्या दीड-दोन वर्षांच्या काळात. काही काळ त्यांच्या परिस्थितीत व वातावरणात जगण्यामधून मला जीवनकथाच म्हणता येईल असे पुष्कळ काही मिळाले. भारतीय समाजवास्तवाची जाण सखोल झाली व परिवर्तनाच्या प्रक्रियेच्या गतिकीविषयीची दृष्टीही प्रगल्भ झाली.

अगदी क्रांतिकारक, मूलगामी, सर्वस्पर्शी विचारही जेव्हा एका परिपूर्णतेचा दावा करणाऱ्या दार्शनिक चौकटीत वा परिवर्तनवादी वादप्रणालीमध्ये (आयडियॉलॉजी) बंदिस्त होतात तेव्हा, अगदी निःस्वार्थी ध्येयवादाने व प्रामाणिकपणे प्रेरित होऊन ज्यांच्या नावे व ज्यांच्यासाठी (व औपचारिकतः सहभागाने) परिवर्तन घडवून आणण्याकरिता आपण बद्धपरिकर असतो, ती माणसेच आपल्यासाठी साधनरूप बनतात, त्यांचे गळे बनतात आणि मग एका टोकाचा आग्रह, मऊपणा व आंधळेपण आपल्यात भिन्नत जातात. हे आपल्या आत कदापिही घडू देता कामा नये, ही शिकवण मला लोकांमधल्या, विशेषतः आदिवासींमधल्या, जगण्यामधून प्राप्त झाली. त्यांनी न शिकवताच!

चाळीसहून अधिक वर्षे लेखन केले असले तरी, मी पेशाने लेखक नाही. उपजीविका करण्यासाठी आजवर मी व्यवसाय वा नोकरी केली नाही. गृहस्थ म्हणून जगत असतानाही जीवनसाथी बनलेल्या माझ्या पत्नीने-वेणूने-संसाराचा आर्थिक भार वाहिल्यामुळे माझ्यावर तो प्रसंग आला नाही. प्रपंचाची जबाबदारी तिने उचलली, हे तिचे ऋण तर मोठे आहेच, कारण पैशाचे सोंग आणता येत नाही, पण तिच्या स्वतंत्रप्रज्ञ, आत्मनिर्भर स्त्रीत्वामुळे तिच्या सहवासात मला अधिकच मुक्ती अनुभवता व

जगता आली, हे तिचे ऋण अधिक मोठे आहे. मला जसे जगावयाचे होते, जो विचार मांडावयाचा होता, ते न करण्यासाठी तिने मला कोणतीच सबब ठेवलेली नाही! चाकोरी बाहेरचे, प्रसंगी प्रवाहाविरुद्ध जाणारे जीवन जगणारा बाप वाट्याला आल्यामुळे उत्पन्न होणारे ताण, वाट्याला आलेले अपेक्षाभंग, उणे पडलेले पालकत्व आणि या सगळ्यामुळे झालेली वैतागवाडी अनुभवल्यानंतरही ज्या क्षमाशीलतेने व मनःपूर्वकतेने मुलांचा लोभ मला मिळत आहे; त्याबद्दल वाटणारी कृतज्ञताही या प्रसंगी मला व्यक्त करायला हवी.

आणखी एका ऋणाविषयी मला येथे बोलावयास हवे. कारण मी जो काही आहे त्याला व माझ्या लेखनाला व जगण्याला त्या एका गोष्टीचा आधार आहे. अनेकानेक मित्रमैत्रिणींचे ऋण. तीन पिढ्यांतील ही मंडळी आहेत. आपल्या जगण्याला विचारांचे अधिष्ठान जेवढे आवश्यक असते तेवढेच विचारांना जगण्यामधून आशय व आकार प्राप्त व्हावा, विचारांची परीक्षा जगण्यामधून व्हावी नि जगण्यातून त्यांची पुष्टीही व्हावी हे अगत्याचे, निकडीचे असते. माझ्या जगण्याला व लेखनालाही गेली अनेक वर्षे मित्रमैत्रिणींनी आशय-आकार दिला आहे, त्यांची पुष्टी केली आहे व परीक्षाही. विशेष करून, स्त्री-पुरुष समता, सख्य व स्त्री-पुरुषांची मुक्ती याविषयींच्या माझ्या विचारांचे पोषण, त्यांची सत्त्वपरीक्षा अनेक वर्षांच्या मैत्रीसंबंधांमधून झालेली आहे. आता मनातल्या चार गोष्टी

आपणाशी बोलावयाच्या आहेत. 'महाराष्ट्र फाउण्डेशन'तर्फे दिल्या जाणाऱ्या पुरस्कारांच्या या आधीच्या दोन वर्षांच्या दोन सोहळ्यांत मी योगायोगाने प्रेक्षक-श्रोता म्हणून सहभागी होतो. सोहळा हा शब्द प्रा. दिगंबर पाध्ये यांनी त्यांच्या पत्रात वापरला आहे; ते योग्यच आहे. सोहळा, विधी यांना माझा विरोध अजिबात नाही. या प्रसंगाला सोहळ्याचे रूप आहे म्हणूनच एका मराठी माणसाची आठवण मला झाली. शूद्रातिशूद्रांचे कैवारी महात्मा जोतिराव फुले यांची आपणा सर्वांनीच आठवण करावी असा हा प्रसंग आहे. न्यायमूर्ती रानडे यांच्यासारख्या सात्विक माणसाने दिलेल्या मराठी ग्रंथकारांच्या सभेच्या आमंत्रणाची जोतिरावांनी कोणत्या प्रकारे संभावना केली, ते आपणास आठवत असेलच. त्यांच्या नकारामागे एक आव्हानात्मक प्रश्न होता. 'शूद्रातिशूद्र व स्त्रिया यांच्या मुक्तीचा, अमंगल भेदाभेद मिटविण्याचा प्रश्न या समाजासमोरचा मुख्य प्रश्न आहे. त्याच्या सोडवणुकीसाठी तुम्हा मंडळींची काही बांधिलकी आहे काय?' असा सवाल फुल्यांनी केला. महात्मा फुल्यांनी नको इतकी कठोर भूमिका घेतली. त्यांनी सभेत सहभागी होत संवाद करावयास हवा होता, रानड्यांची साथ करावयास हवी होती, असे मला वाटते. पण या गाभ्याच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यास बांधिलकी तर सोडाच, पण या विषयात खोलवर आस्था, क्रियाशील माणुसकी बाळगणारी कोणी मंडळी तर मला दिसत नाहीत, हा त्यांचा निवाडा यथार्थ होता, हे कबूल करावयास हवे. जोतिराव आज असते आणि त्यांना आपण पुरस्कार प्रदान केला असता, वा प्रमुख पाहुणे म्हणून आमंत्रित केले असते तर त्यांचा प्रश्न आजही बहुधा तोच राहिला असता, असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या पन्नास वर्षांमध्ये येथे एक मोठे मन्वंतर घडून आले आहे. शिक्षणप्रसार, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आधुनिकीकरण, प्रसारमाध्यमांची सर्वदूर पोच, सरकारी नोकऱ्यांमधील अनेक पटींनी झालेली वाढ या सर्वांचा परिणाम म्हणून एक मोठा मध्यमवर्ग येथे आकारास आला आहे. त्याची भरभराटही झाली आहे, आणखी होत आहे. संघटित औद्योगिक व शासकीय क्षेत्रांमधील कर्मचारी व कामगारही या मध्यमवर्गाचे घटक बनले आहेत. या मध्यमवर्गात उच्चवर्णीय हिंदूंच्या पलीकडील

जातिजमातींमधील मंडळीही आज समाविष्ट आहेत. टक्केवारीने प्रमाण कमी असले तरी संख्या कमी नाही. यांचे वाढते जीवनमान, यांच्या जीवनाला असलेले स्थैर्य व सुरक्षितता, त्यांच्या हातात एकवटलेली आर्थिक-राजकीय सत्ता पाहून सर्वांनाच या वर्गात लौकरात लौकर प्रविष्ट व्हायची इच्छा-आकांक्षा आहे. पण या वर्गात सर्वांसाठी प्रवेश शक्यच नाही. यामधून जे वगळलेले राहतात ते कोणत्याही जातिजमातीचे, धर्माचे असोत, ते स्त्री वा पुरुष असोत, ते खरे यापुढच्या काळातील 'शूद्रातिशूद्र' होत. मी असे पाहतो की, हा नव्याने वाढलेला पुष्ट झालेला, उपभोगाला चटावलेला मध्यमवर्गच फुल्यांना हवी असलेली समता व त्यांना अभिप्रेत असलेला बंधुभाव प्रस्थापित होण्याच्या आड येणारा सर्वात मोठा अडथळा आहे.

आपण सारेच याच मध्यमवर्गातले आहोत. काही तुरळक अपवाद असतीलही. पण पन्नास वर्षात ज्यांनी भरभराट अनुभवली असेच आपण आहोत. आपल्यापैकी अनेकांच्या कुटुंबातील मंडळी जागतिक पातळीवरील सधन मध्यमवर्गात - या देशातच राहून वा परदेशात स्थायिक होऊन - दाखल झालेली आहेत. आपण सर्व सत्प्रवृत्त आहोत; स्थूलमानाने आधुनिकतावादी, पुरोगामी आहोत असे म्हणणे वास्तवाला धरून होईल. ज्योतिरावांचा प्रश्न, खरे तर, इतरांपेक्षा आपणासच उद्देशून आहे. या सोहळ्याच्या आनंदात सहभागी होत असतानाच त्यांची व त्यांच्या कळवळ्याची आठवण आपण जागी

करू या.

स्वातंत्र्य, न्याय व समता या मूल्यांच्या आधारे एक आधुनिक, इहवादी, समाजवादी धाटणीचा समाज निर्माण करण्यासाठी महाराष्ट्रात चाललेल्या कळवळीची पुष्टी व्हावी, तिचे बळ वाढावे. हे उद्दिष्ट; 'महाराष्ट्र फाउण्डेशन'च्या वतीने देण्यात येणाऱ्या पुरस्कारांमार्गे असल्याचे या पुरस्कारांचे मुख्य आधारस्तंभ श्री. सुनील देशमुख यांनी स्पष्ट केले आहे. आधुनिकतेच्या युगासोबत काही मूल्ये व तत्त्वे प्रतिष्ठित झाली. तत्पूर्वीची सरंजामशाही व धर्मपीठ, रोमन कॅथलिक चर्च यांची सद्दी संपली. आर्थिक जीवनात भांडवलशाही व राजकीय जीवनात लोकशाही यांचा अवतार झाला. विज्ञान-तंत्रविज्ञानाच्या विकासामधून 'उत्पादक-शक्ती'चा स्फोट झाला. काही काळ असे वाटले की न्याय-समता-स्वातंत्र्य यांच्या प्रस्थापनेचा मार्ग खुला झाला. पण नव्याने उत्कर्ष पावलेला 'औद्योगिक समाज' हा 'बळी तो कान पिळी' या तत्त्वावर उभारलेला आहे व तो अधिक निर्धृण आहे, माणसामाणसांमधील संबंध हे निव्वळ व्यवहारी, कोरडे व दुरावा निर्माण करणारे बनत आहेत; याचा प्रत्यय आल्याने विभिन्न रूपांमध्ये समाजवादी विचारांची मांडणी युरोपात झाली.

यापैकी दोन धारा व्यवहारात प्रभावी ठरल्या. 'लोकशाहीनिष्ठ समाजवादी' ही एक व 'साम्यवादी' ही दुसरी. डेमोक्रेटिक सोशॅलिस्ट पक्षांच्या हाती युरोपातील अनेक देशांमध्ये कमीअधिक काळ सत्ता आली. पण कोठेही समाजवादी समाजाची उभारणी झाली नाही. जगातल्या शोषित, पीडित, दलित, गरीब जनांविषयी या पक्षांच्या सत्तांनी खऱ्या अर्थाने कळवळा प्रकट केला असे घडले नाही. सोविएत रशियामध्ये लेनिनच्या नेतृत्वाखाली १९१७ नंतर समाजवादी समाजाच्या उभारणीचा महान प्रयोग सुरू झाला आहे असे अल्पकाळ वाटले. पण मार्क्स-एंगल्स यांच्या विचारांना दिलेले ते रूप न्याय, समता व स्वातंत्र्य यांना हरताळ फासणाऱ्या सर्वकष पक्षीय हुकुमशाही राज्यसत्तेला बैठक पुरविते झाले. सोविएत रशिया व अन्य साम्यवादी राज्यसत्ता कोसळल्या नव्हत्या, चांगल्या भक्कमपणे प्रतिष्ठित होत्या तेव्हाही तिथे समाजव्यवस्थेचे वळण समाजवादी नव्हतेच.

याउलट, वेळोवेळी उपस्थित होत गेलेल्या आव्हानांना-

राजकीय व आर्थिक, दोन्ही-पचवून, बुद्ध्या 'कात टाकून' स्वतःचा 'पुनर्जन्म' साधीत भांडवलशाही व्यवस्थेने दर वेळी नवा जोम प्राप्त करून घेतला आहे. आपले अस्तित्व केवळ टिकविले आहे असे नाही तर सर्व जग स्वतःच्या कवेत घेतले आहे. पूर्वीची साम्यवादी सत्ताही बाजाराधिष्ठित स्पर्धाप्रधान अर्थव्यवस्थेची, म्हणजेच भांडवलशाहीची कास धरीत असल्याचे दृश्य आपण पाहत आहोत. भारतातही भांडवलशाहीच खरी, तिचाच नव्या उत्साहाने स्वीकार करून भारताने बलिष्ठ बनण्याची, महासत्ता बनण्याची आकांक्षा बाळगावी ही भूमिका वरचढ ठरली आहे. ही आकांक्षा सफल झाली तरी समाजवादाची उभारणी त्या दिशेने वाटचाल करून होणार नाही हे नक्की.

राजकीय पारतंत्र्याचे जोखड दूर झाल्यावर पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली आपण आधुनिकतावादी, इहवादी, पुरोगामी राज्यघटना बनविली, विज्ञाननिष्ठा ('सायंटिफिक टेंपर' - नेहरूंचा शब्द) रुजविण्याचा संकल्प सोडला, नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाचा मार्ग निवडला. या सगळ्यामागे लोकशाही समाजवादी समाजाच्या उभारणीचे श्रेयच डोळ्यांसमोर ठेवलेले होते. पण त्या दिशेने चारदोन ठोस पावलेही टाकली गेली नाहीत. जी काही वाटचाल झाली ती या देशात भांडवलशाही रुजण्याच्या दिशेनेच झाली. याचे खापर बरीच वर्षे काँग्रेसवर, तसेच या देशातल्या

उच्चवर्णीय हिंदू समाजावर फोडले जात राहिले. उच्चवर्णीय हिंदू समाजाला अपराधी ठरविण्याची गोष्ट आजही राजकारणी मंडळींकडून अभिनिवेशाने केली जाते. पण स्वातंत्र्याच्या पन्नास वर्षांमध्ये ज्या ग्रामीण-शहरी वर्गांची भरभराट झाली ते सगळे काही उच्चवर्णीय हिंदू नाहीत. इतर मागासवर्णीय, पूर्वास्पृश्य, भटके-विमुक्त, आदिवासी यांच्यापैकी जे नव मध्यमवर्गात दाखल झाले, सत्ताधारी बनले त्यांचे टक्केवारी-प्रमाण कमी असले तरी, त्यांची संख्या कमी नाही. त्यांच्यापैकीही, विरळा अपवाद सोडता, कोणाला समाजवादी समाज हवा असल्याचे आढळत नाही. अमुक एका राजकीय पक्षाच्या वा पक्षांच्या आघाडीच्या हाती सत्ता आल्यास तो पक्ष वा ती आघाडी समाजवादाची उभारणी करील असा भाबडा विश्वासही आज कोणी बाळगू शकेल अशी स्थिती नाही.

ज्यांचे समाधान आधुनिक, इहवादी, विज्ञान-तंत्रविज्ञाननिष्ठ या मर्यादित पुरोगामी समाजाच्या उभारणीवर होणार असेल त्यांना आजची व उद्याची भांडवलशाही व्यवस्था या अर्थाने पुरोगामीच आहे असे म्हणता येईल. त्यांचे हे म्हणणे वस्तुनिष्ठही म्हणावयास हवे. मग आव्हान उरते ते समाजवादाच्या उभारणीला ज्यांची निष्ठा व बांधिलकी अजूनही आहे त्यांच्यासाठी.

या देशातल्याच नव्हे, तर जगातल्याही वर उल्लेखिलेल्या दोन समाजवादी विचारधारा व चळवळी यांच्यात काय गंभीर न्यून राहून गेले याचा शोध करावयास हवा आहे. बुद्धाची करुणा, येशू ख्रिस्ताचे प्रेम, बंधुभाव यांच्या अभावी जेव्हा न्याय, समता, स्वातंत्र्य यांची प्रस्थापना करण्याची गोष्ट केली जाते; सर्व भूतमात्रांविषयी आत्मौपम्यवृत्ती बाळगण्याची आध्यात्मिकता जेव्हा नाकारली जाते तेव्हा, वरील तत्त्वांच्या प्रस्थापनेच्या प्रयत्नांमधून लौकरच बलवान, कर्तृत्ववान, मतलबी-हुशार यांचे फावते आणि 'बळी तो कान पिळी' हाच न्याय पुन्हा नव्या आकृतिबंधात प्रस्थापित होतो, हे सत्य उमगले नाही हे ते गंभीर न्यून होय.

महात्मा फुले यांनी शूद्रातिशूद्र व स्त्रिया यांचा उद्धार/मुक्ती यांची गोष्ट केली. महात्मा गांधींनी 'अंत्योदया'ची, 'शेवटच्या माणसा'च्या पदरी लाभ पडण्याची गोष्ट केली. आचार्य विनोबा भावे यांनी 'दानं संविभागा'ची,

कुटुंबातील पाचांच्या बरोबरीने सहाव्या भावाला वाटा देण्याची गोष्ट केली. याचा अर्थ जाणून घेणे महत्वाचे आहे. मार्क्स आणि गांधी यांच्या शिकवणुकीतले मर्म ध्यानी घेऊन, त्यांचा संयोग घडवून आणून त्यांच्या काळात लोकशाही समाजवादाची भारतात सर्वात समर्थ मांडणी आचार्य जावडेकर यांनी केली. ती मांडणी परिपूर्ण करण्याच्या दृष्टीने इतर अनेकांच्या योगदानाची भर जरूरच घालावयास हवी. अर्वाचीन काळातील आधीच्या मंडळींपैकी ठळकपणे नावे घ्यायची असतील तर महात्मा फुले, न्यायमूर्ती रानडे व रवींद्रनाथ टागोर यांची घ्यायला हवीत आणि समकालीनांपैकी घ्यायची झाली तर बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतलेल्या डॉ. आंबेडकरांचे व डॉ. राममनोहर लोहियांचे आणि आचार्य विनोबा भावे यांचे. भूदान-ग्रामदान आंदोलनाचा लोकसहभागाधिष्ठित देशव्यापी प्रयोग आज पसरल्यासारखा दिसत असला तरी, समाजवादी समाजाच्या उभारणीसाठी विनोबांच्या मूलगामी चिंतनाचा आधार भविष्यात घ्यावा लागेल अशी माझी खात्री आहे.

आज आपल्या देशात प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविरुद्ध राजकीय मांडणीविरुद्ध, अनेकविध मागण्या, हक्क, सत्ता यांच्या संपादनासाठी बंडखोरी उफाळून आली आहे. ज्या जागृतीपोटी हे उठाव-प्रख्यात कादंबरीकार व्ही. एस. नॉयपॉल यांच्या शब्दांत म्हणावयाचे तर 'लक्षावधी बंडे'-होत आहेत, त्या जागृतीचे व प्रतिकारांचे स्वागतच केले पाहिजे. हे अत्यावश्यक असे

समुद्रमंथनच आहे. समाजव्यवस्थेच्या असंख्य जागांमध्ये दडलेले, म्हणून प्रच्छन्न राहिलेले हलाहल बाहेर पडावे ही अटळ घडामोड आहे. पौराणिक कथेत समुद्रमंथनामधून बाहेर पडलेले हलाहल शंकराने पचविले. भारतातही आजच्या घडीला शंकराची भूमिका पार पाडण्याची नितान्त गरज आहे. हे हलाहल पचविता आले तरच आणि पचविल्यानंतरच अमृताचा कुंभ हाती लागेल. ही एकट्या-दुकट्याच्या आवाक्यातली गोष्ट नाहीच. सत्ता, मत्ता, प्रतिष्ठा यांची आकांक्षा बाळगणारे तर हलाहल निर्मितीलाच हातभार लावणार, हे आजच्या अर्थकारण-राजकारण-समाजकारण यांच्याकडे पाहिले तर स्पष्टच दिसते. समाजवादी समाजरूपी अमृताचा कुंभ ज्यांना आजच्या घुसळणीमधून हाती यायला हवा आहे त्या असंख्य लहानमोठ्या व्यक्तींना परस्परांच्या आधारे, एक गोतावळा निर्माण करीत, हलाहल पचवीत राह्यला हवे. कोणाविषयीही मनात वैरभाव, सूडबुद्धी, मत्सर न बाळगता, आईच्या मायेने सद्भाव, मांगल्य, शांती, प्रेम, सहकार, एकोपा जागवीत-वाढवीत कसा राहावयाचा याचा आदर्श नमुना शोधावयास आपणास फार लांब जाण्याची गरज नाही. संतहृदयाची माणसेच हे कार्य पार पाडू शकतात आणि अशांचे जुने-नवे आदर्श आपल्यासमोर आहेत. मला आठवण होते ती साने गुरुजींची आणि एसेम जोशींची.

शेवटचा एक मुद्दा मांडून मी माझे बोलणे आटोपते घेतो. आपण मला वैचारिक लेखनासाठीचा पुरस्कार दिलेला आहे. वैचारिक लेखनाच्या क्षेत्रातील परिस्थिती चिंता निर्माण करणारी आहे. चिंता वाटण्याची एकाहून अधिक कारणे आहेत. कोणत्याही समाजाचे स्वास्थ्य, त्या समाजाची बौद्धिक उंची आणि त्या समाजाची नवनिर्मिती करण्याची क्षमता व त्यासाठीची ऊर्जा यांची जी काही निर्णायक महत्वाची गमके आहेत त्यातले एक त्या समाजात केल्या जाणाऱ्या वैचारिक लेखनाची उंची, झेप व कस हे आहे. विचारांना चालना देणारे, नवी दृष्टी देणारे, क्षितिजे रुंदावणारे लेखन अनेकदा सुघड असतेच असे नाही; ते प्रसंगी क्लिष्ट, दुर्बोधही असते, हे मला मान्य आहे. पण वैचारिक लेखनासाठी नावाजलेल्या अनेकांचे लेखन वाचत असताना विचार करण्यासाठी जी शिस्त अंगी बाणवून घेणे आवश्यक आहे तिचा अभाव प्रकर्षाने जाणवतो. त्यामुळे तथाकथित 'वैचारिक लेखना'त पुष्कळदा विचारांचा अभाव जाणवतो. अव्वल

दर्जाचे वैचारिक लेखन मराठीत केले जातच नाही असे नाही. पण ते फार कमी आहे. आता कोणत्याही समाजात श्रेष्ठ प्रतीच्या वैचारिक लेखनाचे प्रमाण कमीच आढळणार ही गोष्टही खरी. पण एकतर ते इतके कमी असून चालेल असे मला वाटत नाही आणि दुसरी गोष्ट, अव्वल दर्जाच्या वैचारिक लेखनाचा समाजात एक धाक व दबदबा असायला लागतो, तो आज मराठी समाजात आढळत नाही. विचारांच्या क्षेत्रात त्यामुळे एक अवकळा आलेली आहे. एक अराजकसदृश परिस्थिती आहे. अराजक निर्माण झाले आहे ते काटेकार व उच्च कोटीच्या सर्वमान्य मानदंडांच्या अभावामुळे. किंबहुना, असे मानदंड प्रस्थापित होण्याच्या वाटेत अडथळेच उपस्थित केले जात असल्याचे, हरकती घेतल्या जात असल्याचे आढळते. असे मानदंड प्रस्थापित होण्याची प्रक्रिया अनेकांगी व व्यामिश्र असते. तिच्यात अनेक संस्थांचा हातभार लागावा लागतो. विद्यापीठांतील शिक्षण, संशोधन व त्याआधारे प्रदान केल्या जाणाऱ्या पदव्या, वैचारिक नियतकालिके,

प्रकाशक व त्यांनी केलेले ग्रंथप्रकाशन, पुरस्कार व पारितोषिके, वैचारिक लेखन करणाऱ्यांमधील अटीतटीच्या चर्चा, इत्यादी, इत्यादी. कोणत्याही वैचारिक लेखनाचा कस ठरविताना किंवा वैचारिक लेखनातील मांडणीचा, युक्तिवादांचा, पुराव्याचा, निष्कर्षाचा प्रतिवाद करताना लेखकाची जात, धर्म, विचारसरणी, लिंग, वर्ग, पुरोगामित्व, प्रतिगामित्व, क्रांतिकारकत्व, प्रतिकारकत्व, विशिष्ट संघटना / पक्ष / चळवळ यांतील सभासदत्व इत्यादी असंबद्ध बाबी काढून हेत्वरोप न करण्याचे, आपला-परका असा भेद करून त्या कसोटीवर उचलून न धरण्याचे वा न पाडण्याचे पथ्य सांभाळले जात नाही, ही या बाबतीतली फार मोठी अडचण ठरत आहे. यामुळे आपणा सर्वांचे व समाजाचेही नुकसान होत आहे.

समता, न्याय व स्वातंत्र्य यांच्या प्रस्थापनेला, यांच्या आधारे समाजपरिवर्तन घडवून आणण्याला बांधिलकी असलेल्या व या अर्थाने पुरोगामी असलेल्या वैचारिक व ललित वाङ्मयकृतींना व त्या निर्माण करणाऱ्या लेखकांना पुरस्कार पारितोषिक देण्याचे धोरण 'महाराष्ट्र फाउण्डेशन'चे आहे. याबद्दलही टिप्पणी करता येईल. पण ही चौकट वा मर्यादा स्वीकारून मला असे सुचवावयाचे आहे की, वरील अर्थाने पुरोगामित्वाच्या कसोटीला उतरणाऱ्या मंडळींच्या लेखनाच्या/ वाङ्मयकृतींच्या क्षेत्रात तरी उच्च कोटीचे काटेकोर मानदंड प्रस्थापित होतील, त्या प्रक्रियेला हातभार लागेल याची दक्षता या उपक्रमाशी संबंधित सर्व व्यक्तींनी घ्यावी. 'महाराष्ट्र फाउण्डेशन'चे पुरस्कार हे चौख मानदंड प्रस्थापित करण्याचे प्रभावी साधन बनेल, अशी आशा व्यक्त करून मी माझे बोलणे आटोपते घेतो. ७